

УДК 336.13:658.115.31

А. Є. Буряченко, канд. екон. наук, доц.,
докторант
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНОГО ДОСВІДУ ФІНАНСУВАННЯ МІСЦЕВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

У статті обґрунтовано необхідність реформування фінансового забезпечення комунальної інфраструктури в Україні. Розглянуто наявні моделі побудови комунальної інфраструктури у світі. Аналізується іноземний досвід фінансування комунального господарства та можливість його використання в Україні.

В статье обосновывается необходимость реформирования финансового обеспечения коммунальной инфраструктуры в Украине. Рассматриваются существующие модели формирования коммунальной инфраструктуры в мире. Анализируется зарубежный опыт финансирования коммунального хозяйства и возможность его использования в Украине.

The article underlines the necessity of public utility system reorganization in Ukraine. The author considers the existing models of public utilities performance in the world, analyses the international expertise of public utility system financing and the perspective of its implementation in Ukraine.

Ключові слова: комунальна інфраструктура, місцеве господарство, житлово-комунальні послуги, місцевий бюджет, оренда, концесія, міжтериторіальна угода.

Ключевые слова: коммунальная инфраструктура, местное хозяйство, жилищно-коммунальные услуги, местный бюджет, аренда, концессия, межтерриториальное соглашение.

Key Words: public utility infrastructure, local economy, housing and public utility services, local budget, rent, concession, interterritorial agreement .

Ефективність роботи житлово-комунального комплексу в Україні залишається вкрай низькою, крім того, останнім часом адміністративний тиск на нього тільки посилюється. Галузь характеризується нерозвиненістю ринкових конкурентних механізмів господарювання, наявністю монополізму в наданні послуг і, відповідно, витратною системою тарифного регулювання підприємств-монополістів, великою й нераціональною енергомісткістю комунальних послуг тощо. Якість комунальних послуг не підвищується, на відміну від тарифів, котрі, на думку споживачів, невинувато великі. Крім того, тарифне регулювання й досі — процес достатньо стихійний і багато в чому залежить від політичних чинників.

Обґрунтовуючи необхідність реформування фінансового забезпечення комунальної інфраструктури в Україні, вважаємо за потрібне звернутися до соціологічного дослідження, проведеного Центром соціальних технологій «Соціополіс» щодо стану міського житлово-комунального господарства в Україні та перспектив його реформування очима громадян. Так, за даними опитування майже 70 % опитаних за всеукраїнською вибіркою не задоволені якістю послуг житлово-комунального господарства, лише кожен четвертий називає їхню якість задовільною, і тільки 5 % респондентів оцінили якість послуг як хорошу. Також звертає на себе увагу той факт, що кожен четвертий опитаний вважає актуальними всі проблеми, що фактично свідчить про системність негараздів у житлово-комунальному господарстві.

Взагалі запит на реформу житлово-комунального господарства вельми високий, адже три чверті від кількості респондентів є її прихильниками. З них більш як половина висловлюються за радикальну реформу («змінювати потрібно все»). Мабуть, у жодній іншій сфері господарського життя реформістський потенціал громадської думки не є таким сильним. Тож зазначене дає всі підстави стверджувати, що політична складова реформування житлово-комунального господарства, без-

умовно, існує. Що стосується економічної складової, то маємо зауважити, що за умов обмеженості фінансових можливостей перш за все місцевих бюджетів щодо розвитку місцевого господарства, браку позитивних зрушень у підвищенні та поліпшенні інвестиційного клімату цієї сфери конче треба шукати ефективні моделі реформування місцевої інфраструктури задля якнайповнішого та якісного забезпечення населення місцевими комунальними послугами.

Погляди більшості вчених щодо визначення сутності місцевих бюджетів та їхньої ролі в розвитку комунальної інфраструктури багато в чому збігаються, проте існують і окремі дискусійні моменти, на яких і акцентуємо увагу. Так, більшість авторів стверджують, що комунальна інфраструктура є складовою міського господарства і її розвиток визначається переважно процесами урбанізації, тобто її існування притаманне територіям, де концентрується значна кількість населення. Утім, на нашу думку, потребу в задоволенні комунальними послугами мають усі адміністративно-територіальні одиниці незалежно від їхніх розмірів та чисельності населення.

Питання бюджетного фінансування комунального господарства та вдосконалення фінансового забезпечення комунальної інфраструктури вивчали вітчизняні та зарубіжні вчені: В. В. Григор'єв, І. О. Остріна [2], М. М. Забаштанський [3], В. В. Зайчикова [4], І. В. Запатріна [5; 6], В. Б. Зотов [7], Л. Е. Лимонов [8], В. О. Макуха [9], А. А. Нецадін, М. І. Горін [10], Г. І. Онищук [11], І. М. Осипенко [12], В. П. Семиноженко [13], С. Б. Смерека [14], В. О. Солодкий [15], Т. М. Строкань [16; 17], а також автор даної статті [18; 19] та інші автори.

Виходячи з окреслених коротко проблем корисним, на нашу думку, є вивчення іноземного досвіду фінансування місцевої інфраструктури, адже в країнах з розвинутою ринковою економікою нагромаджений великий досвід організації комунального господарства в межах державного (муніципального) і приватного секторів. Детальне його вивчення дасть змогу запозичити прогресивні методи і запровадити їх у вітчизняну практику реформування житлово-комунального господарства з метою розвитку нових форм фінансування цієї галузі.

Варто наголосити, що всі наявні моделі побудови комунальної інфраструктури ґрунтуються на тому, що є сферою відповідальності місцевої влади. На практиці основні управлінські моделі організації роботи комунального господарства поділяються на французьку, німецьку, англійську, а також радянську.

Так, радянська модель організації роботи комунального господарства була довгий час притаманна соціалістичним країнам. Її особливістю було те, що всі об'єкти комунальної інфраструктури перебували в державній власності, а отже, тягар відповідальності за її роботу покладался на державу. Тарифи на комунальні послуги також установлювалися централізовано. Після розвалу соціалістичного табору ця модель управління залишилась тільки в деяких країнах. Маємо констатувати, що деякі риси цієї моделі збереглися на теренах колишнього Радянського Союзу, у тому числі, і в Україні.

У французькій управлінській моделі комунальна інфраструктура та інженерна система комунального господарства є в муніципальній власності. Муніципалітет оголошує конкурс для приватних операторів, які бажають працювати в інфраструктурних мережах. При цьому найприйнятнішою схемою взаємодії є концесійна угода, за якою концесіонер, вкладаючи кошти у розвиток місцевої інфраструктури, повертає їх завдяки узгодженій з муніципалітетом тарифній політиці на його послуги. А для забезпечення стабільності у відносинах контракт, як правило, укладають на тривалий термін.

Німецька модель характеризується тим, що в ній муніципалітети створюють акціонерні товариства, які вже безпосередньо здійснюють управління комунальним господарством і підприємствами. У таких акціонерних товариствах контрольний пакет акцій належить муніципалітетові, при цьому основні інженерні мережі входять до статутного фонду підприємства, тобто належать уже не місцевим властям, а підприємству, яке, у свою чергу, здійснює їх поточний і капітальний ре-

монт, упроваджує новітні системи управління якістю та кількістю наданих послуг. Використовуючи цю схему, муніципалітети створюють чіткий і прозорий механізм управління підприємством і — своїм майном через загальноприйняті ринкові інститути. При цьому зауважимо, що німецька модель за своєю структурою побудови не дає значного припливу приватних інвестицій, водночас має більшу соціальну спрямованість і у своєму розвитку орієнтована передусім на бюджетне забезпечення.

За англійською моделлю комунальна інфраструктура та інженерна система передаються у приватну власність. Приватні фірми за встановленими муніципалітетами стандартами здійснюють надання комунальних послуг населенню. Слід зазначити, що вплив місцевої влади на роботу цих підприємств, безперечно, зберігається, оскільки вони належать до місцевих монополістів і їхня діяльність регулюється з урахуванням завдань місцевого розвитку.

Розглядаючи описані моделі, можна помітити, що під час укладання «сервісних контрактів» приватним структурам передається тільки право експлуатації муніципального майна, а муніципалітети й надалі відповідають за стан об'єктів комунальної інфраструктури, що перебувають у їхній власності, і, відповідно, самостійно здійснюють фінансове забезпечення утримання їх та розвитку. Під час укладання договорів оренди на використання комунального майна фінансові зобов'язання розподіляються між муніципальним і приватним секторами. У разі ж використання концесійних угод відповідальність за утримання й експлуатацію майна, що перебуває у власності концесіонера до моменту його передавання муніципальним структурам, цілком перекладається на приватний сектор.

Досить поширеною формою надання муніципальних послуг є міжтериторіальні угоди, коли муніципалітети укладають угоди з владними структурами вищого рівня на надання певних послуг, яких вони не можуть надати споживачам самі або вважають економічно неефективним надавати їх власними силами. Ці структури надають послуги тим представникам територій, які в змозі і готові їх купити. У даному разі один орган управління може дозволити собі найняти інший і оплатити надані послуги. Аналогічно розв'язується питання про надання комунальних послуг з водо-, газо-, теплопостачання, водовідведення, послуг із «санітаризації» територій, прибирання, скажімо, снігу та ін. [20, с. 39—40.]. При цьому в договірних відносинах беруть участь два органи управління, один з яких є організатором, а другий — надавачем послуг, що дає змогу більш ощадливо використовувати фінансові ресурси, потужності і можливості виробників послуг. Місцеві органи виконавчої влади можуть укладати угоди, договори, контракти не тільки один з одним, а й із приватними фірмами на конкурсній основі [9, с. 197].

Новації в житлово-комунальній сфері розвинених країн, які базуються на раціональному поєднанні централізації й децентралізації, дали позитивні результати, які виявляються в активізації ринку послуг і поліпшенні умов життя споживачів.

На думку українських науковців, використання описаних моделей забезпечення комунальними послугами може бути перспективним і в нашій країні. Для їх реалізації потрібно:

- 1) оцінити можливості комунальних служб, підприємств, організацій з надання послуг, які відповідають стандартам якості, потрібному асортименту і лімітам витрат;
- 2) проаналізувати потреби різних груп населення в послугах, зокрема в тих, які ще не надаються;
- 3) розробити й налагодити механізм договірних взаємовідносин і розрахунків під час укладання угод між різними адміністративно-територіальними одиницями;
- 4) узагальнити інформацію про можливих виробників послуг в інших адміністративно-територіальних одиницях [21, с. 78].

Непростою сферою діяльності місцевої влади є благоустрій міської території. Зазначимо, що муніципалітет не повинен безпосередньо здійснювати озеленення,

санітарне очищення, прокладання тротуарів та інші види робіт із благоустрою міської території. Усі ці завдання можуть бути передані в межах комунального замовлення підрядникам, для того щоб вони виконували свої обов'язки добросовісно, у максимально короткі строки і недорого. При цьому вкрай потрібна конкуренція між різними приватними і муніципальними підрядниками. Так, чималий досвід проведення конкурсів із благоустрою території нагромаджений місцевою владою великих міст Великобританії. Акт про місцеве самоврядування, ухвалений 1988 року, зобов'язує її провадити конкурси приватних фірм для одержання ними підрядів на будівництво споруд, доріг, санітарне очищення, прибирання території, забезпечення школярів харчуванням тощо. Для організації обслуговування населення в названих сферах місцева влада може залучати власні служби тільки в разі їх перемоги на конкурсі з приватним підрядником [22, с. 132].

На наше переконання, подібний порядок, який широко практикується в розвинутих країнах, доцільно використовувати і в нашій державі. В організації конкурсів за участі комунальних служб і приватних компаній треба уникати протекціонізму з боку місцевої влади у визначенні можливих переможців тільки в частині цінової та якісної характеристик наданих послуг. У підрядах на міський благоустрій неодмінно треба враховувати думку населення, тобто провадити громадські слухання (які передбачені в Україні постановою КМ України від 20.05.2009 № 529) [23].

Нагадаємо, що в 1990-х рр. у країнах з розвинутою ринковою економікою приватний бізнес виконував не більше ніж 20 % послуг у системі комунального господарства. Уряди цих країн зрозуміли, що монопольне становище комунальних служб стримує поліпшення умов надання комунальних послуг, і в межах соціально-економічних програм і програм реформування державного сектору економіки провели приватизацію об'єктів комунального господарства. Паралельно з процесом приватизації тривав пошук нових форм надання комунальних послуг за участі представників приватного бізнесу за збереження високих вимог до якості послуг і жорсткого державного регулювання. Принагідно зазначимо, що державне регулювання комунальної інфраструктури в розвинутих країнах не тільки не ліквідовано, але й зазнало глибокої еволюції під впливом специфічних потреб у тій чи іншій галузі житлово-комунального господарства.

У Сполучених Штатах Америки, зокрема, у даний час за достатньо розробленою правовою базою діяльності комунального господарства на перший план вийшли проблеми організації управління і фінансового забезпечення. Оскільки безпосередня відповідальність за об'єкти комунальної інфраструктури покладена на місцеві органи влади, саме вони повинні забезпечувати безперебійне функціонування комунальних об'єктів, їх реконструкцію та розвиток. Фінансування подібних робіт тільки місцевими органами влади було б для них непосильне, тому допомога надходить як за кошти бюджетів штатів, так і за кошти федеральних субсидій, що виділяються під різноманітні цільові програми, спрямовані на реалізацію конкретних проектів. На сьогодні федеральний уряд субсидує близько половини інвестицій місцевих органів і урядів штатів [24, с. 57—58].

Також досить популярним видом федеральної фінансової допомоги є так звані блокові програми, спрямовані не на конкретний об'єкт, а на певну галузь, що потребує фінансової підтримки. Відрахування з бюджету за цією програмою надходять відповідно до формули (залежно від чисельності населення і статистичного статусу міста) штатам, великим і невеликим містам, урбанізованим графствам. Так, 70 % фондів за формулою спрямовуються в органи місцевого самоврядування великих міст і урбанізованих графств, а решта 30 % — маленьким містам і поселенням [24, с. 39—40].

Однак фінансова й організаційна участь федерального уряду (в особі різних федеральних установ) у розв'язанні проблем розвитку комунального господарства й інфраструктури не замінює досить чіткої системи розподілу відповідальності між органами місцевої влади різних рівнів. При цьому федеральний уряд відповідає за

інвестування в природні ресурси, охорону навколишнього середовища, водний транспорт, порти і вокзали, розвиток мережі шосейних доріг тощо. Уряди штатів несуть відповідальність за будівництво шосейних доріг, частково за розвиток мережі газо-, електро- і тепlopостачання. Усі інші питання комунальної інфраструктури: водопостачання, санітарний стан, каналізація, громадський транспорт — належать до компетенції місцевої влади, яка витрачає на це як свої бюджетні кошти, так і федеральні субсидії в різних формах, а також кошти з бюджетів штатів.

У перспективі розвитку комунального господарства та інфраструктури в США передбачено, що система поєднання фінансової й організаційної відповідальності всіх органів влади збережеться й у майбутньому. Муніципалітети та інші органи місцевого самоврядування, а також уряди штатів і надалі потребуватимуть федеральної допомоги як засобу поповнення місцевого бюджету для здійснення різноманітних великих проєктів. Водночас федеральне субсидування не розв'яже всіх проблем у бюджетах штатів і місцевих бюджетах, позаяк переважно воно все-таки спрямоване на реалізацію загальнонаціональних програм на місцях, а вони не завжди збігаються з місцевими пріоритетами.

Корисним для України може стати польський спосіб залучення державних інвестицій з огляду на схожість ситуацій у наших країнах. Свого часу в Польщі було ухвалено низку законів, спрямованих на децентралізацію управління через створення регіональних органів влади з високим рівнем автономності. На тамтешній системі сприяння місцевому та регіональному розвитку також позначилися ліберальні правила в економіці. Ще один можливий варіант — створення фонду регіонального розвитку, який би допоміг розв'язати питання браку коштів для здійснення місцевих державних інвестицій. Наприклад, у Польщі роль такої інституції колись відіграв Сілезький фонд, джерелом наповнення якого стали субсидії з державного бюджету та місцеві фінансові ресурси. Він надавав позики під інвестиції в нові підприємства. Фонд є прикладом установи, заснованої завдяки угоді між національним урядом та місцевими органами влади [16, с.76].

Слід зазначити, що деякі наші регіони вже сьогодні мають змогу запроваджувати в себе досвід Європейського Союзу в цій сфері. Ідеться про проєкт ЄС «Підтримка сталого регіонального розвитку в Україні» [25], який протягом кількох років реалізується в Україні та спрямований на огляд і оптимізацію комплексної системи регіонального розвитку з використанням логічної методології, яка ґрунтується на передовій практиці та є за своєю суттю європейською. Система регіонального розвитку, запропонована згаданим проєктом, покликана вивчити всі аспекти регіонального розвитку, зокрема фінансування, і надати рекомендації щодо оптимальних механізмів підтримання комплексу заходів щодо регіонального розвитку на основі передової практики. У цьому проєкті як головний пріоритет було визначено зменшення регіональних дисбалансів і поліпшення можливостей для місцевого розвитку за допомогою запровадження стратегічного планування на державному та регіональному рівнях. Це завдання передбачає розроблення проєкту Стратегії регіонального розвитку до 2015 р. та створення законодавчої бази для стимулювання розвитку регіонів, включаючи депресивні території. Зважаючи на те що підготовка стратегічних документів — не новий процес для України, розроблення зведеної Стратегії, яка містить комплексну функціональну концепцію регіонального розвитку, створену на неполітичній та систематизованій основі, має стати головною метою у справі трансформації комунальної інфраструктури.

Не викликає сумніву, що комунальна інфраструктура — найважливіший елемент не тільки функціонування, а й розвитку міста. Ще одним чинником конкурентоспроможності й інвестиційної привабливості міста за сучасних умов є наявність або, навпаки, брак підготовлених і забезпечених комунальною інфраструктурою майданчиків, а також наявність чітких і зрозумілих правил під'єднання до інфраструктурних мереж, які істотно впливають на кінцеву вартість комунальних послуг.

Як свідчать дослідження, інвестиційний потенціал підприємств комунального сектору, який можна мобілізувати в рамках чинної системи тарифного регулювання, не дає змоги покрити дефіциту коштів, тому потрібно використовувати інші механізми. Завдання полягає в тому, щоб здійснювані поточні платежі, які компенсують неефективність комплексу, перетворити на інвестиційні ресурси. Ми вважаємо, що цього можна досягти не підвищенням тарифів для споживачів, а забезпечивши підвищення ефективності бізнесу в секторі.

Для розвитку місцевої інфраструктури і комунальні підприємства, і місцевий бюджет можуть залучати позикові кошти від юридичних і фізичних осіб. Залучення позикового фінансування комунальним підприємством має низку переваг. Так, беручи кредит або випускаючи цінні папери, підприємство одержує у своє розпорядження потрібні кошти, і тариф для споживачів підвищується тільки в частині обслуговування боргових зобов'язань, інакше підприємству довелося б істотно підвищити свій тариф, щоб забезпечити необхідне фінансування. При цьому гарантією повернення залучених коштів є платежі споживачів за комунальні послуги. Місцевий бюджет також може залучати кошти для подібних проектів або ж виступати гарантом за кредитами, що їх одержують комунальні підприємства. Залучення коштів також може набувати форми випуску облігацій бюджетної позики, одержання кредитів у банках під проекти міського розвитку. Проте можливість використання цих механізмів залежить від рівня доходів населення, його довіри до влади, стабільності фінансової ситуації тощо.

Резюмуючи викладене, маємо зазначити, що використання іноземного досвіду фінансування місцевої інфраструктури в наших реаліях потребує врахування таких головних засад ефективного місцевого управління:

- 1) додержання встановлених стандартів, нормативів, норм, порядків і правил щодо кількості та якості житлово-комунальних послуг;
- 2) забезпечення рівних можливостей доступу до одержання мінімальних норм житлово-комунальних послуг для споживачів незалежно від соціального, майнового становища, віку, статі, місця перебування та форми власності тощо;
- 3) забезпечення соціального захисту малозабезпечених громадян;
- 4) підтримання конкурентного середовища під час вироблення та надання житлово-комунальних послуг, забезпечення контролю у сфері діяльності місцевих монополій;
- 5) реформування системи фінансування житлово-комунального господарства з обов'язковим збереженням прозорості у прийнятті рішень щодо розвитку комунальних послуг та встановлення тарифів на них, залучення громадськості до здійснення цих заходів.

Отже, аналізуючи досвід зарубіжних країн стосовно до результатів господарської діяльності, їхні систему нормативно-правових актів і практику, доходимо висновку, що доцільно використовувати ті досягнення, котрі сприятимуть скороченню матеріальних витрат під час реформування житлово-комунального господарства в Україні, розвитку нових форм фінансування галузі. І практика країн з розвинутою ринковою економікою свідчить, що житлово-комунальний комплекс, будучи одним з ключових компонентів економіки, за обґрунтованої та ефективної соціально-економічної політики перетворюється на один з визначальних чинників економічного зростання.

Література

1. Сайт Центру соціальних технологій «Соціополіс». — <http://www.sociopolis.com.ua/Research/Message/?id=361&type=>
2. Григорьев В. В. Управление муниципальной недвижимостью : учеб.-практ. пособие / В. В. Григорьев, И. А. Острина. — М. : Дело, 2005. — 704 с.

3. *Забаштанський М. М.* Структурна багаторівнева модель аналізу фінансового стану комунального підприємства / М. М. Забаштанський // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — №7 (85). — С. 108—112.
4. *Зайчикова В. В.* Місцеві фінанси України та Європейських країн : підручник / В. В. Зайчикова. — К. : НДФІ, 2007. — 299 с.
5. *Запатріна І. В.* Бюджетна підтримка як елемент розвитку публічно-приватного партнерства в житлово-комунальній сфері / І.В. Запатріна // Фінанси України. — 2008. — № 4. — С. 3—11.
6. *Запатріна І. В.* Стимулювання регіонального соціально-економічного розвитку / І. В. Запатріна, А. М. Вінграновський // Наукові праці НДФІ. — 2006. — Вип. 3 (36). — С. 1—30.
7. *Зотов В. Б.* Территориальное управление: методология, теория, практика / В. Б. Зотов. — М., 2003. — 319 с.
8. *Лимонов Л. Э.* Крупный город: регулирование территориального развития и инвестиционные стратегии / Л.Э. Лимонов ; науч. ред. О. П. Литовка. — СПб. : Наука, 2004. — 272 с.
9. *Макуха В. О.* Економіка міст: Україна і світовий досвід / В.О. Макуха. — К. : Основи, 1997. — 243 с.
10. *Нещадин А. А.* Феномен города: социально-экономический анализ / А. А. Нещадин, Н.И. Горин. — М., 2001. — 239 с.
11. *Онищук Г. І.* Проблеми розвитку міського комплексу України: теорія і практика : монографія / Г. І. Онищук ; за ред. С. І. Дорогунцова. — К. : Наук. світ, 2003. — 439 с.
12. *Осипенко І. М.* Реорганізація управління житлово-комунального господарства регіону / І. М. Осипенко. — К. : Наука, 2000. — 180 с.
13. *Семиноженко В.П.* Новый регионализм / В.П. Семиноженко, Б.М. Данилишин. — К. : Наук. думка, 2005. — 158 с.
14. *Смерека С. Б.* Особливості антикризового управління в житлово-комунальному господарстві / С. Б. Смерека // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — №1(91). — С. 92—97.
15. *Солодкий В. О.* Проблеми реформування та зарубіжний досвід функціонування житлово-комунального господарства / В. О. Солодкий // Вісник Рівненськ. держ. техн. ун-ту. Серія: економіка : зб. наук. пр. — 2002. — Вип. 1 (14). — С. 75—81.
16. *Строкань Т. М.* Управління комунально-житловим господарством: досвід Кракова (Польща) / Т.М. Строкань // Економіка України. — 2000. — № 11. — С. 9—11.
17. *Строкань Т. М.* Соціально-економічна оцінка територіальної організації житлово-комунального господарства в регіонах / Т. Строкань // Економіст. — 2002. — № 3. — С. 70—73.
18. *Буряченко А. Є.* Проблематика та способи вдосконалення фінансування комунальної сфери / А. Є. Буряченко // Економіка і підприємництво : зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. Вип. 24. — К. : КНЕУ, 2010. — С. 245—251.
19. *Буряченко А. Є.* Альтернативи на ринку комунальних послуг / А. Є. Буряченко // І Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми формування нової економіки XXI століття» : зб. наук. пр. — Дніпропетровськ : ПДАБА, 2008. — Т. 1. — С. 12—14.
20. Методичні рекомендації по застосуванню Порядку формування тарифів на послуги централізованого водопостачання і водовідведення, затв. наказом Держжитлокомунгоспу України від 02.02.04 № 20 / А.В. Бабак, Н. М. Лисенко, В.Г. Святоцька, І.В. Слюсар. — К. : ПАДКО/АМР США, 2004. — 89 с.
21. *Лега Ю. Г.* Вдосконалення управління житлово-комунальним комплексом України в сучасних умовах розвитку національної економіки / Ю. Г. Лега, Т. М. Качала, Н. Ф. Чечетова. — Черкаси : ЧДТУ, 2003. — 219 с.
22. *Лилик О. Я.* Фінансування громадських послуг у зарубіжних країнах / О. Я. Лилик // Фінанси України. — 2002. — № 1. — С. 130—138.
23. Постанова КМ України від 20.05.2009 № 529 «Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій і Типового договору про надання послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій» // Урядовий кур'єр. — 2009. — 24 черв. — № 111.
24. *О'Салливан А.* Экономика города : учебник / А. О'Салливан ; пер. с англ. — 4-е изд. — М. : ИНФРА-М, 2002. — 705 с.
25. Проект «Підтримка сталого регіонального розвитку в Україні» (EuropeAid/125234/C/SER/UA) // <http://ssrd.org.ua/>